

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Анотація. У статті проаналізовано особливості ціннісно-сислової сфери особистості сучасних старшокласників. Розв'язання ключових для періоду ранньої юності задач – особистісного та професійного виборів, які за своєю суттю є завжди моральними, потребує від особистості певного морального розвитку. Загальними тенденціями зростання моральності старшокласників є розвиток їх самосвідомості, абстрактного мислення, вольових якостей, відповідальності, формування власної системи цінностей, світогляду тощо. У період ранньої юності також активізуються процеси саморегуляції та саморефлексії. Моральний розвиток особистості вперше досягає такого рівня, коли стає можливим усвідомлене та відповідальне здійснення моральних вчинків у значущому для неї соціальному оточенні.

Ключові слова: старшокласники, рання юність, моральний розвиток, інтереси, ціннісні орієнтації, світогляд, самосвідомість, активна моральна позиція, моральні здібності.

Е. В. Богач

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ КАК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация. В статье проанализированы особенности ценностно-смысловой сферы современных старшекласников. Решение ключевых для периода ранней юности задач – личностного и профессионального выборов, которые по своей сути являются всегда моральными, требует от личности определенных показателей морального развития. Общей тенденцией развития личности в период ранней юности является повышение уровня самосознания, развитие абстрактного мышления, волевых качеств,

ответственности, формирование собственной системы ценностей, мировоззрения и т.д. У старшеклассников также активизируются процессы саморегуляции и саморефлексии. Нравственное развитие личности в этот период впервые достигает такого уровня, когда становится возможным осознанное и ответственное осуществление нравственных поступков.

Ключевые слова: старшеклассники, ранняя юность, нравственное развитие, интересы, ценностные ориентации, мировоззрение, самосознание, активная нравственная позиция, нравственные способности.

E.V. Boqach

AGE FEATURES OF HIGH SCHOOL STUDENTS AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Annotation. The features of value-sense sphere of modern high school students are analyzed in this article. The solving of key objectives of the early youth- personal and professional choices, which, as they, essentially, are moral, require certain ethical development. The High school students` main tendencies of the growing morality are the development their self-awareness, abstract thinking, volitional qualities, responsibility and formation their own system of values, philosophy and so on. The processes of self-regulation and self-reflection are activated during the early youth. The moral development of the individual reaches a level where it is possible to exercise a conscious and responsible moral behavior into meaningful to her social environment for the first time.

Keywords: high school students, early youth, ethical development, interests, value orientations, world view, self-consciousness, active moral position, moral capabilities.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що провідною метою виховання молоді є розвиток духовності, моральної культури. Система освіти, що сьогодні існує в країні, не повною мірою реалізує принципи, які забезпечують у середніх загальноосвітніх закладах

цілісність і послідовність морального виховання особистості. Життєва практика засвідчує, що у значної частини старшокласників виникають певні труднощі під час вибору смислів власного існування, що наповнюють життя особистості унікальним ціннісним змістом. Цим визначається **актуальність** означеної проблеми.

Метою статті є аналіз наукових джерел з проблеми особливостей морального розвитку особистості в період ранньої юності.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій засвідчує, що ситуацією морального вибору пронизаний увесь період ранньої юності, як жоден інший період онтогенезу, тому здатність старшокласника виступити свідомим та відповідальним автором власних рішень залежить від його можливості зайняти позицію активного суб'єкта життєдіяльності, пріоритетну роль у становленні якої відіграють процеси морального розвитку та саморозвитку особистості (І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, Е. Еріксон, І. Кон, Т. Титаренко та ін.) [2; 4; 5; 8; 15; 17].

Старший шкільний вік як “важливий проміжок часу між дитинством та зрілістю” вітчизняні й зарубіжні дослідники (Г. Абрамова, Л. Василенко, І. Дубровіна, В. Киричук, В. Колюцький, І. Кон, І. Кулагіна, М. Савчин та ін.) розглядають як ранню юність, періодизаційні межі якої охоплюють закінчення старшого підліткового віку та початок юності (14 (15) – 16 (17) років). Наголошуючи на складності протікання цього вікового періоду, Г. Грибанова, К. Лебединська, М. Райська зазначають, що за короткий часовий проміжок старшокласник повинен піднятися з першої фази “заперечення”, що відповідає інфантильному рівню підліткового розвитку до другої фази, символами якої стають позитивні особистісні зміни, характерні для юнацького віку – формування світогляду, зростання самосвідомості, диференціація інтелектуальних інтересів, усвідомлення свого “Я”, урівноваження емоційно-вольової сфери, стабільність поведінкових реакцій [10]. При цьому більшість дослідників акцентує, що головною умовою морального зростання старшокласників є подальший розвиток ціннісно-смыслової сфери моральної

свідомості особистості. За певних умов психологічного розвитку, що визначається особливостями морального виховання особистості на попередніх етапах онтогенезу, моральна свідомість старшокласника може вперше досягти автономного рівня, коли моральні норми та принципи стають внутрішніми ціннісними орієнтирами дій та поведінки [5; 6; 7].

Якісних перетворень у період ранньої юності зазнає й моральна самосвідомість, що впливає на можливість особистості усвідомлювати об'єктивну необхідність і особистісний смисл моральних вимог, створювати систему власних моральних настанов і на її основі обирати доцільні форми своєї поведінки в різних ситуаціях. Розгортання динаміки цих процесів, як зазначає І. Булах, досягається завдяки змінам, що відбуваються в цьому віці зі складовими моральної самосвідомості. Якщо в самопізнанні (когнітивна складова) та емоційно-ціннісному самостановленні (емоційна складова) особистості виявляється тенденція до все більшої цілісності, самототожності, інтегрованості, а процеси саморегуляції (поведінкова складова) визначаються диференційованістю, це надає здатності старшокласнику адекватно усвідомлювати й розрізняти результати (успішні та неуспішні) власних дій, вчинків, поведінки загалом [2, с. 13 – 14].

Розвиток процесів теоретичного мислення в період ранньої юності позитивно позначається на інтелектуальній діяльності старшокласника, у якій чіткого окреслення набуває індивідуальний когнітивний стиль розв'язування пізнавальних і практичних задач. Формується ментальний досвід особистості, виробляються індивідуальні варіанти способів сприймання, запам'ятовування і мислення, які визначають шляхи набуття, накопичення, перероблення та використання інформації. Незважаючи на динамічність процесів мислення М. Смульсон доводить, що “при розв'язанні інтелектуальних задач старшокласники не завжди виявляються готовими до розробки різноманітних варіантів рішення, критичного аналізу та їх оцінки, вибору серед них найкращого, чому сприяє несформованість таких якостей інтелекту, як широта мислення, рефлексивність, стратегічність” [12, с. 15]. І хоча в певній частини

старшокласників існує деяке відставання остаточної сформованості автономної моралі від абстрактного мислення цей період, на думку І. Кона, визначається як сприятливий для формування моральних настанов світоглядного рівня, що є певним завершенням вироблених особистістю моральних установок, свого роду підсумком загального осмислення виробленої моральної позиції і разом з тим комплексом орієнтирів, що намічають лінію подальшого життя. Ці уявлення сприяють закріпленню цінностей старшокласників, що здобуті індивідуальною моральною свідомістю у процесі її становлення, актуалізують особистісні форми прояву моральних вимог (обов'язок, совість, відповідальність, честь, гідність), співвідносять їх з загальнолюдськими моральними нормами, які виражають належні вимоги стосовно обраного способу життя [8, с. 210].

Провідна роль у формуванні світогляду старшокласників належить ідеалам, які в цей період також зазнають трансформацій, стають більш узагальненими та уособлюються не в образі конкретної особи, як це було в підлітковому віці, а у вигляді певної системи вимог до особистісних якостей людини.

Усвідомлення плину часу спонукає юну особистість до перегляду та переосмислення як засвоєних цінностей так і вічних буттєвих (добра і зла, щастя і нещастя, значущого і незначущого, справедливості і несправедливості тощо), унаслідок чого відбувається закономірний процес особистісного розвитку. Періодом “переоцінки цінностей” Б. Ніколаїчев також вважає ранню юність, коли в кожного старшокласника вибудовується власна система ціннісних пріоритетів, яка може ставати детермінантою як конструктивного, так і деструктивного особистісного розвитку. Домінування деструктивного типу сприяє розвитку екзистенційного ескапізму, який характеризується ознаками уникання активного життя та рішень важливих проблем. Конструктивний тип особистісного розвитку спрямовує активність старшокласників на самоактуалізацію та самореалізацію [11, с. 32].

Оскільки індивідуальна моральна свідомість старшокласника формується в умовах соціуму, який стверджує і моральні закони й ті цінності та норми

поведінки, що носять історичний характер, тому індивідуальне та суспільне виступають у ній як дві співіснуючі сторони. Процес проникнення змісту суспільної моральної свідомості в індивідуальну визначається як своєю планомірною спрямованістю через освіту та виховання, що здійснюються сім'єю, навчально-виховними закладами, засобами масової інформації, так і стихійною спрямованістю, завдяки неконтрольованому впливу середовища. На сьогодні в молоді спостерігається низький рівень усвідомлення етичних знань, що перешкоджає розширенню меж її моральної свідомості. Досліджуючи зміни, що відбуваються у свідомості сучасної молоді за останнє десятиліття, Н. Журавльова наголошує на зсуві акцентів у ціннісних орієнтаціях від етичних до прагматичних, що зумовило перехід особистісної спрямованості юнаків від самореалізації й самоствердження до ділової й економічної активності [7, с. 35 – 53]. Експансія в національну культуру гедоністичних та прагматичних цінностей, виявляється ознакою патогенної ціннісної спрямованості молодого покоління. Посилення егоїстичних тенденцій, низький рівень розвитку моральних цінностей і почуттів, викривлення моральної мотивації спричиняє у молодого покоління кризу духовності та зумовлює поширення ненормативних форм поведінки. Тільки засвоєння та актуалізація в поведінці молоді вищих (буттєвих) цінностей може загальмувати кризу та відновити процеси духовного розвитку особистості.

Важливість етичної просвіти та морального виховання гостро постає в період ранньої юності, оскільки свого індивідуального варіанту розвитку набуває особистісна спрямованість старшокласника. Поклавши в основу типології життєвих світів принцип цінності, В. Василюк довів, що тип життєвого світу та відповідний йому життєвий принцип характеризують спрямованість особистості. Згідно цього, старшокласники з гедоністичною спрямованістю (простий і легкий життєвий світ) націлені на паразитичне існування за рахунок інших людей [9, с. 327– 330]. Складні проблеми, пов'язані з самовизначенням, стають не під силу особистісно нерозвиненим, орієнтованим на отримання задоволень та розваг юнакам. Особистісна

інфантильність закріплюється непередставленістю головних сторін життя, що визначають розвиток у період ранньої юності: навчально-професійної діяльності, вирішення питань вибору життєвого шляху та повноцінне спілкування з дорослими й однолітками та сприяє проявам “дифузії ідентичності”, ознаками якої Е. Еріксон визначає відсутність сформованих світоглядних переконань, небажання виступити відповідальним суб’єктом свого життя, нездатність до глибоких стосунків з людьми [17].

Для старшокласників з егоїстичною спрямованістю особистості (складний та важкий життєвий світ) сутнісні зв’язки, духовно-моральні цінності не стають визначальним фактором вироблення світоглядних переконань та самовизначення. Професійний вибір базується на домінуванні егоїстичних мотивів, головними з яких стають – престиж майбутньої спеціальності, можливість кар’єрного зростання, матеріальне благополуччя. Ці мотиви накладають відбиток і на стосунки з однолітками та дорослими. Прихильності до близьких майже не характерні для такої особистості. Під час спілкування переважають мотиви самоствердження, домінування, престижу [9, с. 329].

У старшокласників з духовно-моральною та сутнісною спрямованістю особистості (складний і “немовби легкий” життєвий світ) професійне самовизначення орієнтоване на сутнісні зв’язки зі світом. Головним критерієм вибору професії стає наявність глибокого інтересу до неї, тому більша частина юнаків вже остаточно визначилась зі своїм призначенням у попередні вікові періоди. У царині спілкування характерними також виступають сутнісні зв’язки. Це прихильності до близьких дорослих, глибока відданість під час дружніх стосунків. Духовна близькість є головним мотивом побудови відносин із друзями. Перше кохання може переживатися як духовний зв’язок [9, с. 328].

З точки зору іншого концептуального підходу, автором якого виступає Т. Титаренко, важливим чинником розвитку моральності особистості вважається її активність. Як “домінантно мобілізуюча квінтесенція”, активність є визначальною для становлення життєвого психологічного простору в період ранньої юності [14, с. 69].

Доморальний тип соціалізації є базовим для формування егоцентричного та комформного життєвих просторів, детермінованих зовнішнім принципом “заохочення – покарання”. Старшокласник виявляє активність або заради отримання власного задоволення будь-якою ціною, або зорієнтований на певну оцінку референтного оточення, з яким себе ідентифікує. Про здійснений такою особистістю моральний вибір можна говорити лише умовно, тому що його ознаками є безвідповідальність та інфантильність

Нормативному та релятивному життєвим просторам відповідає рівень активності, що визначається особистісним ставленням суб’єкта до традиційної моралі й настанов. Активність особистості в нормативному життєвому просторі детермінується почуттям обов’язку. Позбавлений власної свободи старшокласник здійснює моральний вибір, який характеризується як відповідальний лише ззовні. “Постійне перебування в просторі, де чітко виокремлюються полюси добра і зла, формуються оцінки “правильних” і “неправильних” дій, гальмує особистісну активність, відповідальність, появи докорів сумління, моральну творчість” [там само, с. 69].

У релятивному моральному просторі активність старшокласника детермінована неосязною свободою, яка при відсутності сталої системи цінностей, де добро і зло можуть довільно мінятися місцями, спрямована на розгойдування нормативної системи суспільних обмежень і очікувань. Активність цього життєвого простору може спричинити формування девіантної поведінки у індивіда.

Наступний вид життєвого простору – суб’єктний, – відповідає ціннісному рівню активності старшокласника. Він характеризується тим, що особистість приймає рішення в ситуації морального вибору, не звертаючись до внутрішніх примусів, а з оглядом на власні почуття внутрішньої гармонії, накопиченого морального потенціалу. Така “особистість покладає на себе відповідальність за все, що з нею відбувається, прагне до саморозвитку на основі значущих людських цінностей” [там само, с. 70].

Специфічною властивістю періоду ранньої юності є також розвиток моральної стійкості особистості, тому у своїй поведінці старшокласник усе більше орієнтується на власні погляди, переконання, які ґрунтуються на набутих знаннях та життєвому досвіді. Виникнення моральної стійкості М. Боришевський пов'язує зі сформованою потребою юнаків у саморегуляції власної поведінки [33, с. 7]. Як специфічний вид психічної активності саморегуляція дозволяє старшокласникові набувати ознак суб'єкта, який виходить за межі поставлених ззовні цілей, завдань (вимог), виявляючи при цьому здатність самостійно висувати нові цілі, шукати засоби їх досягнення, вносити зміни як у зовнішні, так і внутрішні умови, підвищувати резервні можливості власної психіки на основі актуалізації провідних мотивів активності [там само, с. 7].

Прагнення юнаків удосконалити власне "Я" та змінити своє ставлення до життя, зробити його більш зрілим неможливе без процесів розвиненої рефлексії. Заглиблення у світ власних учинків, почуттів, переживань, співвіднесення їх з навколишньою дійсністю в ранній юності здійснюється завдяки постійного самоспостереження, самоспоглядання та самоаналізу. Це дозволяє старшокласникові адекватніше розуміти мотиви власної поведінки та інших людей, тому критична оцінка будь-якого вчинку зміщується з оцінки його наслідків на оцінку причин, мотивів, що спонукали до нього, що є також позитивним моментом його особистісного зростання.

Важливим психічним новоутворенням періоду ранньої юності є сформованість волі, як важливого чинника розвитку моральної стійкості особистості. Можливою стає моральна поведінка, що передбачає лише самовинагороду, а не зорієнтована на зовнішнє підкріплення, як це було на попередніх етапах вікового розвитку особистості. Проте, як зазначає І. Бех, широко вживані у виховній практиці методи (привчання, заохочення, покарання) продовжують реалізовувати теоретично невиправдану, але практично діючу стимул-реактивну схему, внаслідок чого ускладнюється

сприйняття певною частиною старшокласників моральних норм на основі усвідомленої необхідності, отже, завдяки вольовому спонуканню [2].

Вирішальним для морального розвитку особистості є становлення якісно нової “Я-концепції”, що поєднує всі уявлення старшокласника про себе з їх оцінкою. У цей віковий період, як ніколи раніше, старшокласник хоче знати, хто він такий, на що він здатний, зіставляючи рівень своїх домагань з досягнутими результатами. Пошуки себе завершуються формуванням “Я-концепції”, що поділяється на “Я-реальне” та “Я-ідеальне”, між якими існує істотна різниця. Для одних юнаків ця різниця стає стимулом для самовиховання, що перетворює самопізнання у свідоме формування нових, бажаних елементів поведінки, для інших – причиною невпевненості в собі, що може ззовні виражатися в агресії, роздратованості [6, с. 250 – 251]. Формування несприятливої “Я-концепції” впливає на різноманітні порушення поведінки в подальшому житті, серед яких дослідниками виділяються зниження рівня самоповаги, стимуляція конформістських реакцій у складних ситуаціях, глибока зміна сприймання (І. Булах, Л. Долинська, Т. Зелінська, З. Огороднійчук, О. Скрипченко та ін.) [там само, с. 251].

У період ранньої юності відбувається й подальший розвиток емоційної сфери особистості. Як зауважує Т. Флоренська, совість стає більш глибоким та зрілим переживанням особистості, що спонукає її не тільки до усвідомлення морального порушення, а й виступає творчим початком та перспективою становлення духовного “Я” [16, с. 12]. Почуття сорому, совісти, вини, честі, гідності досягають у цей період своєї глибини й стають суб’єктивними утвореннями старшокласника. Вони також виступають і засобами об’єктивації “Я” особистості, через які відбиваються її ціннісні ставлення до довкілля, людей, самої себе. Ставлення до “Я” інших стає витокom емоційного реагування старшокласника на ситуацію морального вибору, що завжди відбувається в соціальному просторі [13, с. 312 – 316].

Підвищення в сучасних юнаків смислоутворювальної моральної активності, дослідники пов’язують з розвитком моральних здібностей, які

належать до базових якостей психіки (Л. Антілогова, Л. Архангельський, К. Платонов, В. Токарева та ін.) [1; 15]. Поняття “моральні здібності” Л. Архангельський розглядає у двох значеннях: як здатність суб’єкта до активних моральних форм поведінки та як оцінку ефективності виконання цієї функції. Перше значення пов’язане з роллю моралі в житті особистості, друге вказує на ступінь її реалізації в кожній особистості сформованістю таких характерологічних рис, як сумлінність, принциповість, самостійність, гідність, чесність, сміливість, відповідальність, стриманість, вимогливість до себе та терпимість до інших тощо. Важливими складовими моральних здібностей є соціальна орієнтація особистості – здатність робити добро, протистояти обставинам, вміння відстоювати справедливість, бути альтруїстом – любити та поважати людей, мати активну життєву позицію, відповідально ставитися до себе [1].

В. Токарева характеризує моральні здібності як складну особистісну структуру, одиницями якої є гностична, емоційна та волева підструктури. Гностична виступає здатністю суб’єкта розуміти зміст моральних норм, усвідомлювати особистісну необхідність і значущість їх дотримання в процесі діяльності та взаємодії з оточуючими та як можливість адекватної моральної самооцінки. Емоційна підструктура відповідає за власні почуття бажаності бути моральною особистістю, відчуття задоволення – незадоволення стосовно дотримання або порушення моральних норм. Волева підструктура спрямовує активність особистості на подолання егоцентризму та направляє її в умовах боротьби мотивів свідомо, без зовнішнього контролю та примусу, надавати перевагу внутрішнім мотивам, націленим на досягнення альтруїстичних цілей [15].

Здібності як внутрішні умови розвитку особистості формуються під впливом зовнішніх умов – у процесі взаємодії з навколишнім світом, тому розвиток моральних здібностей старшокласника не можна розглядати окремо від його практичної діяльності та спілкування. Вважаємо, що моральні здібності розкриваються у вчинках та формуються завдяки ним, причому

особливо важливу роль у встановленні єдності моральних знань, переконань та діяльності відіграють рішення особистістю моральних дилем. За даними, отриманими нами у ході емпіричних досліджень, рішення моральних дилем особистістю дозволяють найбільш точно прогнозувати її поведінку в реальних ситуаціях. Отже, якщо старшокласник не випробував себе вирішенням ситуацій морального вибору, він не зрозуміє ні сили свого морального “Я”, ні реальної ієрархії сповідуваних ним принципів.

Соціальний генезис морального розвитку особистості І. Бех також визначає таким, що “опосередковується діяльністю особистості у виховній ситуації, у процесі вирішення якої вона використовує відповідні внутрішні засоби, завдяки чому відбувається процес її самоперетворення” [2, с. 3].

Вивчаючи моральний розвиток особистості, О. Богданова, С. Черенкова, Н. Журавльова та інші акцентують увагу на ролі цілеспрямованого виховного процесу, в якому учень виступає у ролі активно діючого співучасника, тобто в ролі суб’єкта педагогічної взаємодії [3; 7]. Особистісно орієнтований підхід як пріоритетний у системі сучасної освіти та виховання покликаний стимулювати розвиток моральної активності старшокласника таким чином, щоб удосконалення його особистості стало результатом його власних зусиль, наслідком творчої праці з оволодіння моральними цінностями у процесі самовиховання та саморозвитку.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що період ранньої юності є сприятливим для становлення активної моральної позиції особистості. Передумовою готовності старшокласника до свідомого та відповідального морального вибору стають психологічні особливості його вікового розвитку: перехід моральної свідомості на внутрішню автономну систему принципів, розвиток самосвідомості, абстрактного мислення, вольових якостей, відповідальності, формування власної системи цінностей, світогляду, розвиток процесів саморегуляції та саморефлексії, моральних здібностей, особистісної автономії, осмислення своїх моральних якостей та їх самооцінка, усвідомлення особистісних мотивів учинків. Спрямованість старшокласника на свій

внутрішній світ сприяє якісним змінам його особистості, завдяки чому формується моральна готовність активно виявляти себе, тому вчинок як результат морального вибору старшокласника набуває ознак свідомого, відповідального, “внутрішньо детермінованого” й вільного від зовнішнього тиску.

У цьому віці особистість набуває такого ступеня соціальної та психологічної зрілості, що є необхідним для початку свідомого самостійного життя у якості суб’єкта морального вибору.

Література

1. Архангельский Л. М. Моральные качества личности и основные аспекты их изучения / Л. М. Архангельский. – М. : АН СССР, 1980. – С. 3 – 37.
2. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124 – 129.
3. Богданова О. С. Нравственное воспитание старшеклассников : кн. для учителя / О. С. Богданова, С. В. Черенкова. – М. : Просвещение, 1988. – 206 с.
4. Боришевский М. Й. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогическая и возрастная психология” / М. Й. Боришевский. – Киев, 1992. – 77 с.
5. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / І. С. Булах. – К., 2004. – 42 с.
6. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
7. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций молодежи в условиях социально-экономических изменений / Н. А. Журавлева // Психол. журн. – 2006. – Т. 1. – С. 35 – 53.
8. Кон И. С. Психология ранней юности : кн. для учителя / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.

9. Кулагина И. Ю. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / И. Ю. Кулагина, В. Н. Коллюцкий. – М. : ТЦ Сфера, 2004. – 464 с.
10. Лебединская К. С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере: Клинико-психологическая характеристика трудных подростков / К. С. Лебединская, М. М. Райская, Г. В. Грибанова. – М. : Педагогика, 1988. – 168 с.
11. Николаичев Б. О. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности / Б. О. Николаичев. – Л. : Из-во ЛГУ, 1976. – 96 с.
12. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / М. Л. Смульсон. – К., 2002. – 42 с.
13. Сокол Л. М. Специфіка готовності особистості підлітка до здійснення морального вибору / Л. М. Сокол // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 7.– С. 312 – 316.
14. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
15. Токарева В. А. Психология нравственного развития личности студента: феноменология, типология, закономерности : дис. ... д-ра психол. наук : 19. 00. 07. / Токарева Валентина Андреевна. – М., 1991. – 243 с.
16. Флоренская Т. А. Мир дома твоего. „Духовно-нравственные основы семьи: психология, культура, традиции” / Т. А. Флоренская // Духовно-нравственное воспитание. – 2001. – № 2. – С. 10 – 18.
17. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; под ред. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

РЕФЕРАТ

О. Богач, А. Ковальова

**ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО
АНАЛІЗУ**

Розв'язання ключових для періоду ранньої юності задач – особистісного та професійного виборів, які за своєю суттю є завжди моральними, потребує від особистості певного морального розвитку. Система освіти, що сьогодні існує в країні, не повною мірою реалізує принципи, які забезпечують у середніх загальноосвітніх закладах цілісність і послідовність морального виховання особистості. Життєва практика засвідчує, що у значної частини старшокласників виникають певні труднощі під час вибору смислів власного існування, що наповнюють життя особистості унікальним ціннісним змістом.

Аналіз вікових особливостей ціннісно-сислової сфери особистості сучасних старшокласників дозволив встановити, що період ранньої юності є сприятливим для становлення активної моральної позиції особистості. Передумовою готовності старшокласника до свідомого та відповідального морального вибору стають психологічні особливості його вікового розвитку: перехід моральної свідомості на внутрішню автономну систему принципів, розвиток самосвідомості, абстрактного мислення, вольових якостей, відповідальності, формування власної системи цінностей, світогляду, розвиток процесів саморегуляції та саморефлексії, моральних здібностей, особистісної автономії, осмислення своїх моральних якостей та їх самооцінка, усвідомлення особистісних мотивів учинків. Спрямованість старшокласника на свій внутрішній світ сприяє якісним змінам його особистості, завдяки чому формується моральна готовність активно виявляти себе, тому вчинок як результат морального вибору старшокласника набуває ознак свідомого, відповідального, “внутрішньо детермінованого” й вільного від зовнішнього тиску.

У цьому віці особистість набуває такого ступеня соціальної та психологічної зрілості, що є необхідним для початку свідомого самостійного життя у якості суб'єкта морального вибору.